

MIKS EBAÕNNESTUS RIIA PEAPIISKOPI WILHELMI 1540. AASTATEL ETTEVÕETUD REFORMATSIOONIKATSE?¹

Madis Maasing

SISSEJUHATUS

XVI sajandil aset leidnud reformatsioon ja sellele järgnenud mitme läänekristliku konfessiooni kujunemine on protsessid, mida on murrangulisteks peetud juba alates nende kaasajast. Tänapäevalgi leitakse, et lisaks olulistele muudatustele usuelus kaasnesid nendega põhjalikud muutused ka nt poliitikas, kultuuris ja mentaliteedis.² Reformatsioonil on olnud eriline tähendus suure osa Euroopa, sh ka praeguse Eesti ja Läti ehk kunagise keskaegse Liivimaa jaoks. Luterlust oma identiteedi üheks nurgakiviks pidanud baltisakslased tundsid kohaliku reformatsiooniloo vastu tõsist teaduslikku huvi, mida tõendab Leonid Arbusow noorema tänini ületamatuks jäänud alusteos reformatsiooni sisseviimisest Eesti-, Liivi- ja Kuramaal.³ Ehkki 1918. aastal iseseisvuse saavutanud Eestis ja Lätis peeti usupuhastust vähemalt eestlaste ja lätlaste kirjakeele kujunemise seis-

¹ Artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri sihtfinantseeritava projekti PUT107 („Keskaegne Liivimaa: Euroopa ääremaa ja tema keskused (12.–16. sajand)“) raames. Uurimistöö läbiviimist Berliinis 2013. aasta sügisest 2014. aasta kevadeni toetas Euroopa Liidu Euroopa Sotsiaalfond programmi DoRa raames, mida viib ellu Sihtasutus Archimedes. Tänan Juhan Kreemi, Mihkel Mäesalu ja Anti Selartit mõttevahetuse ning tähelepanekute eest.

² 2012. aastal ilmunud üldkäsitluses Eesti keskajast on eraldi vaadeldud reformatsiooni mõju poliitikale, kirikuelule ja keeleküsimumusele (Tiina **Kala**, Linda **Kaljundi**, Juhan **Kreem**, Ivar **Leimus**, Kersti **Markus**, Anu **Mänd**, Inna **Põltsam-Jürjo**, Erki **Russow**, Anti **Selart**, Marek **Tamm**, Heiki **Valk**, *Eesti ajalugu. II, Eesti keskaeg*. Koost ja toim Anti Selart (Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2012), 163–165, 288–292 ja 309–311).

³ *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, Bd. 3 (Riga: Heinsius, 1921).

kohast oluliseks, jäi reformatsiooni uurimine tagaplaanile. NSV Liidu okupatsiooni perioodil süvenes see tendents veelgi⁴ ning ka mujal ei tegeldud sellega kuni viimase ajani kuigi aktiivselt.⁵

Nüüdseks on olukord muutunud: 2007. aastal ilmus üldkäsitlus Liivimaa reformatsiooni usulistest, poliitilistest ja majanduslikest teguritest;⁶ aastatel 2009–2012 anti välja koguni neljaköiteline teos, mille eesmärgiks seati reformatsiooni ja konfessionaliseerumise erinevate aspektide kajastamine Baltikumis XVI sajandi algusest kuni Põhjasõjani⁷, ning vahetult enne käesoleva artikli valmimist ilmus Preis- ja Liivimaa reformatsiooni käsitlev kogumik.⁸ Eestis on viimasel paaril kümnendil tegeldud eeskätt linnareformatsiooni uurimise, ent üha enam ka selle poliitiliste ja kunstialaste aspektidega.⁹

⁴ Reformatsiooni uurimise seisust Eestis ja Lätis annavad hea ülevaate artiklid Juhan **Kreemilt** („Die livländische Reformation im Spiegel der estnischen Geschichtswissenschaft“ – *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen: Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Teil 4 (München: Aschendorff, 2012), 99–121) ja Valda **Kļavalt** („Die livländische Reformation im Spiegel der lettischen Geschichtswissenschaft“ – *ibid.*, 123–146).

⁵ Tõenäoliselt olulisim on baltisaksa autorite Baltikumi kirikuajalugu käsitlev kogumik, kus leidub mitu reformatsiooniteemalist artiklit: *Baltische Kirchengeschichte: Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen*. Hg. Reinhard Wittram (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956). Ida-Saksamaal uuris Liivimaa reformatsiooni marksistlikest positsioonidelt lähtudes Joachim **Kuhles** („Die Unterdrückung der Volksbewegung und die Errichtung eines Obrigkeitlichen Kirchenregiments zur Zeit der Reformation in den Ostbaltischen Hansestädten“ – *Hansische Studien* 2/1970 (*Neue Hansische Studien*), 171–191).

⁶ Joachim **Kuhles**, *Die Reformation in Livland: religiöse, politische und ökonomische Wirkungen*. Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 16 (Hamburg: Kovač, 2007). Tegemist on Kuhlese doktoritöö ümbertöötatud variandiga. Liivimaa reformatsiooni käsitleb ka Christoph **Schmidt**: *Auf Felsen gesät: die Reformation in Polen und Livland*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.

⁷ *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen: Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, Teil 1–4. Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, Bd. 69–72. Hgg. Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling (Münster: Aschendorff, 2009–2012).

⁸ *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*. Tagungsberichte der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung, Bd. 28. Hgg. Arno Mentzel-Reuters, Klaus Neitmann (Osnabrück: Fibre, 2014).

⁹ Kreem, „Die livländische Reformation“, 111–114. Lätis on reformatsiooni uurimine olnud tagasihoidlikum (Kļava, „Die livländische Reformation“, 139–141).

Saksamaaga võrreldes on ettekujutus Liivimaa reformatsioonist siiski veel tuntavalt ebatäielik:¹⁰ vähe on teada selle kulgemisest eriti 1530.–1550. aastatel ja levikust nii valitsejate, aadlike kui ka talurahva seas; samuti napib teadmisi selle õpetuslikust poolest.¹¹ Eliidi kohta saab siiski öelda, et 1530. aastate esimesel poolel toetas tõenäoliselt suurem osa neist vana usku, ent 1550. aastate lõpuks, enne kui Liivimaa poliitilised struktuurid kokku varisesid, olid luterlased juba selges enamuses.¹² Ent miks siis ei viidud uueusulist kirikukorraldust enne Vene-Liivimaa sõda ellu ka väljaspool linnu? Traditsiooniliselt on põhjust nähtud kas asjaolus, et vaimulikku seisusesse kuuluvatest Liivimaa valitsejatest enamik jäi katoliiklasteks, või siis selles, et valitsejad olevat kartnud, nagu hävitaks reformatsiooni sisseviimine nende võimu legitiimsuse. Viimasel ajal on mõlemat seisukohta, eriti Saksa Ordu Liivimaa haru puhul, vaidlustatud.¹³

¹⁰ Nt on Saksamaa kohta ilmunud hea seitsmeköiteline ülevaade reformatsioonist territooriumide kaupa, millesarnast Liivimaa kohta uurimise praeguse seisujuures kirjutada ei saaks: *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Land und Konfession 1500–1650*, Teil 1–7. Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, Bd. 49–53, 56–57. Hgg. Anton Schindling, Walter Ziegler (Münster: Aschendorff, 1989–1997).

¹¹ Linna üleesindatus ja muude sfääride alaesindatus reformatsiooni käsitlemisel ilmneb ka Eesti keskaja üldkäsitluses (Selart et al., *Eesti ajalugu. II*, eriti 289–292).

¹² 1532. aasta maapäeval võtsid Liivimaa seisused luterluse suhtes pigem kriitilise hoiaku (*Akten und Rezesse der livländischen Ständetagen*, Bd. 3 (1494–1535). Bearb. Leonid Arbusow (Riga: Deubner, 1910), nr 301), kuid 1554. aastal vana ja uus usk võrdustati (*Monumenta Livoniae Antiquae*, Bd. 5: Die letzten Zeiten des Erzbistums Riga, dargestellt in einer gleichzeitigen Chronik des Bartolemäus Grafenthal und in einer Sammlung der auf jene Zeiten bezüglichen Urkunden (Riga und Leipzig: Eduard Frantzen, 1847), nr 183) ning 1561. aastal, kui Eestimaa seisused alistusid Rootstile ja ülejäänud Liivimaa seisused (peale hertsog Magnuse võimu all oleva Saare-Lääne piiskopkonna) Poola-Leedule, oli nende tähtsaimaid nõudmisi, et kirikukorraldus järgiks Augsburgi usutunnistust (alustumisprotokollide tõlked ja kommentaarid: Enn **Küng**, „Paludes kristlikku päästmist ja kaitset“: Eestimaa seisuste alistumine Rootsi võimule 1561. aasta suvel“ – *Tuna*, 3/2011, 88–98; Enn **Tarvel**, „Liivimaa seisuste alistumine Poola võimule 1561. aasta sügisel“ – *Tuna*, 4/2011, 102–110). Liivimaa muutumist pooleldi katoliiklikust piirkonnast sisuliselt täiesti evangeelseks alaks illustreerivad ka kaks asja ilmunud reformatsioonikogumiku artiklit (Juhan **Kreem**, „Die Religionsfrage auf den livländischen Ständeversammlungen 1522–1558“ – *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, 183–197; Ulrich **Müller**, „Erzbischof Wilhelm von Riga und die Reformation in Livland 1535–1563“ – *ibid.*, 241–343).

¹³ Vanemast traditsioonist: Arbusow, *Die Einführung*, eriti 827–829; uuematest hinnangutest reformatsiooni mõjule vaimulike ordude võimule Liivimaa ajal mujal: *Die Ritterorden in Umbruchs- und Krisenzeiten*. Ordines militares. Colloquia Torunensia historica, Bd. 16. Hgg. Roman Czaja, Jürgen Sarnowsky (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011); *The Military Orders and the Reformation. Choices, State*

Usun, et küsimusele, millised tegurid protestantliku kirikukorralduse jõustamist takistasid, peaks vähemalt osalise vastuse andma, kui vaadelda Riia peapiiskopi, Brandenburg-Ansbachi markkrahvi Wilhelmi (1498–1563, peapiiskop 1539–1563)¹⁴ 1540. aastate keskel ettevõetud reformatsioonikatset ja selle konteksti. Selle, sõjaeelset Liivimaal tehtud tõsisema maaisandapoolse reformatsioonikatse¹⁵ abil püüan avada toonaseid usu ja poliitika vahekordi ning uurida ka seda, kas Liivimaa-sisestes suhetes olid olulisemad usulised vaated või poliitilised huvid. Juba 1920. aastatel publitseeris ja kontekstualiseeris Wilhelmi reformikava Paul Karge, kes sidus selle plaaniga rajada Liivimaal ilmalik ja luterlik vürstiriik, mis sarnaneb 1525. aastal loodud Preisimaa hertsogkonnaga; seostas Wilhelmi toetajate ja vastaste poliitika võitlusega liivimaalaste „allakäiva keskaegse rüütel(kond)likkuse“ ning Wilhelmi esindatava „laieneva vürstivõimu idee“ vahel¹⁶ ning leidis, et Wilhelmi kavast loobumine toimus ülejäänud Liivimaa seisuste ilmalikule vürstiriigile vastuseismise tõttu, ehkki enamik Liivimaa eliidist toetas juba uut usku või ei olnud vähemalt otseselt selle vastu.¹⁷

Järgnevalt uurin, kuivõrd saab Kargega nõustuda. Kas Liivimaal mängisid toona tõepoolest peamist rolli poliitilised tegurid ning kui jah, kas olid need samad, mida ta põhjuseks tõi? Selleks käsitlen tegureid, mida söandan pidada kogu toonase Liivimaa poliitikat ja usuelu enim mõjutanuteks. Esmalt vaatlen põgusalt usulist ja poliitilist konteksti Saksamaal,

---

Building, and the Weight of Tradition. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht, 3. Ed. Johannes A. Mol, Klaus Militzer, Helen J. Nicholson (Hilversum: Verloren, 2006); Jürgen **Heyde**, „Das Wort Gottes und das Heilige Evangelium so zu predigen..., dass daraus Liebe, Eintracht, Friede und kein Aufruhr Erwachse“. Städtische Reformation und Landesherrschaft in Livland“ – *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, Neue Folge, 13 (2004), 267–287.

¹⁴ Thomas **Lange**, *Zwischen Reformation und Untergang Alt-Livlands. Der Rigaer Erzbischof Wilhelm von Brandenburg im Beziehungsgeflecht der livländischen Konföderation und ihrer Nachbarländer.* Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 21 (Hamburg: Kovač, 2014).

¹⁵ Reformatsiooni vaimus muudatuste läbiviimist taotles tõenäoliselt ka ordumeister Hermann von Brüggenei, kuid temalt pärinevat reformiplaani pole seni teada (Kreem, „Die Religionsfrage“, 192–193 ja 197).

¹⁶ Paul **Karge**, „Die Reformation und Gottesdienstordnung des Markgrafen-Erzbischofs Wilhelm von Riga vom März 1546“ – *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, Bd. 22, Heft 2 (1924), 120–161, siin 122–123.

¹⁷ *Ibid.*, eriti 131–132.

mis oli Liivimaale eriti oluline alates 1520. aastatest, mil kõigest Liivimaa piiskoppidest ja ka ordumeistrist olid saanud riigivürstid.¹⁸ Seejärel käsitlen Liivimaa sisepoliitilisi olusid ning viimaks katsun Wilhelmi reformikatset uuesti tõlgendada.¹⁹

USULISED JA POLIITILISED OLUD SAKSAMAAL

1540. aastate alguses tugevnes uue usu mõju Saksa Rahvuse Pühas Rooma keisririigis oluliselt. Saksamaalt alates 1530. aastate algusest eemal viibinud ning Prantsusmaa ja Türgiga sõdiv keiser Karl V ei suutnud takistada protestantlikke vürste ühendava teovõimsa Schmalkaldeni liidu teket, millesse 1541. aasta novembrist kuulus ka Riia linn.²⁰ Samas püüdsid paljud vana- ja uueusulised saavutada kompromissi või koguni usulise ühtsuse rahumeelset taastamist üldisel kontsiilil ning kiriku ja usu tulevik Sak-

¹⁸ Riia peapiiskop ning Tartu ja Saare-Lääne piiskopid said riigivürstideks (keisri vasallideks) juba XIII sajandil, ent seejärel olid kontaktid keisri või Saksa kuningaga hõredad (vt nt Mihkel **Mäesalu**, „Saare-Lääne piiskopid Püha Rooma keisririigi läänimeestena. Keisrile või Rooma kuningale ustavusvande andmise põhjustest (1228–1521)“ – *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XVI (2013), 33–54). 1521. aastal said kõik eelnimetatud ja lisaks ka Kuramaa ja Tallinna piiskop riigivürsti regaalid (Hermann **Hildebrand**, *Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/76* (Riga: Druck Müller, 1877), 93–100) ning 1526. aastal sai riigivürstiks Liivimaa ordumeister, kellele regaalid 1530. aastal läänistati (Arbusow, „Die Einführung“, 552–553).

¹⁹ Peamise allikmaterjalina kasutan Preisimaa hertsogi Liivimaad puudutava kirjavahetuse regestide publikatsiooni, millest esimese on toimetanud Ulrich **Müller** ja ülejäänud Stefan **Hartmann** (*Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1525–1534): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten* (Köln [etc.]: Böhlau, 1996) [edaspidi HA 1]; *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1534–1540): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten* (Köln [etc.]: Böhlau, 1999) [edaspidi HA 2]; *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1540–1551): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten* (Köln [etc.]: Böhlau, 2002) [edaspidi HA 3]; *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1551–1557): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten* (Köln [etc.]: Böhlau, 2005) [edaspidi HA 4]; *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1557–1560): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten* (Köln [etc.]: Böhlau, 2006) [edaspidi HA 5]).

²⁰ *Monumenta Livoniae Antiquae*, Bd. 4: Riga's ältere Geschichte in Uebersicht, Urkunden und alten Aufzeichnungen zusammengestellt. Hg. Karl Eduard Napiersky (Riga; Leipzig: E. Frantzen, 1844), nr 163. Schmalkaldeni liidu kohta üldiselt: Gabriele **Haug-Moritz**, *Der Schmalkaldische Bund. 1530–1541/42. Eine Studie zu den genossenschaftlichen Strukturelementen der politischen Ordnung des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation*. Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde, 44 (Leinfelden-Echterdingen: DRW-Verlag, 2002).

samaal jäi 1540. aastatel veel lahtiseks.²¹ See mõjutas tugevalt Saksamaa vaimulikke territooriume ning mitmes neist püüti luterlikus vaimus muudatusi sisse viia. Ida-Saksamaal, kus paljude piiskoppide ilmalik võim oli äärmiselt piiratud, toimus see tihti võimsate ilmalike valitsejate (nt Brandenburgi markkrahvi ja Saksi hertsogi) survele.²² Ent ka mitu sõltumatu maaisandana valitsevat piiskoppi (nn vürstpiiskopid) otsustas 1540. aastatel toetada luterlikke muudatusi. Nii laskis juba aastakümneid kirikureformi eest võidelnud Kölni peapiiskop Hermann von Wied 1543. aastal reformaatoritel Martin Buceril ja Philipp Melanchthonil koostada Kölni uue kirikukorralduse ning reformatsiooni püüdis läbi viia ka Münsteri, Osnabrücki ja Mindeni piiskop Franz von Waldeck, kes Kölni peapiiskopist erinevalt taotles lisaks kirikureformile ka oma valduste sekulariseerimist.²³ Ent need reformikatsed takerdusid seisuste, eriti toomkapiitlite vastuseisu taha. Viimased püüdsid lisaks senisele usule säilitada ka olemasolevaid võimusuhteid, mis uueusulise kirikukorralduse sisseseadmisega võinuks oluliselt nende kahjuks muutuda.²⁴

Lõplikult nurjusid katsed vürstpiiskopkondades reformatsioon läbi viia keisri otsustava võidu tõttu protestantide üle Schmalkaldeni sõjas (1546–1547), mille vältel Kölni peapiiskop Hermann tagandati ja Franz von Waldeck sunniti reformatsiooniplaanidest loobuma. Seejärel, 1548. aastal, püüdis keiser nn Augsburgi interimil ehk vaheusu abil usulist ühtsust taastada. Juba algusest peale olid lootused viimaseks minimaalsed ning need kadusid pärast keisri protestantlikelt vürstidelt lüüasaamist

²¹ Olaf **Mörke**, *Die Reformation: Voraussetzungen und Durchsetzung*. Enzyklopädie deutscher Geschichte, Bd. 74 (München: Oldenbourg, 2005), 53–57. Kahe kujuneva konfessiooni vahel balanseerimisest on heaks näiteks Jülich-Kleve-Berg (Heribert **Smolinsky**, „Jülich-Kleve-Berg“ – *Die Territorien des Reichs*, Teil 3, 86–107, eriti 93–98).

²² Piiskoppide suhetest naabervalitsejatega: *Spätmittelalterliche Residenzbildung in geistlichen Territorien Mittel- und Nordostdeutschlands*. Studien zur brandenburgischen und vergleichenden Landesgeschichte, Bd. 2. Veröffentlichungen des Museums für Brandenburgische Kirchen- und Kulturgeschichte des Mittelalters, Bd. 3. Hgg. Klaus Neitmann, Heinz-Dieter Heimann (Berlin: Lukas Verlag, 2009). Reformatsiooni läbiviimisest maaisandana mõjualustes piiskopkondades (nn *Landesbistümer*): Eike **Wolgast**, *Hochstift und Reformation. Studien zur Geschichte der Reichskirche zwischen 1517 und 1648*. Beiträge zur Geschichte der Reichskirche in der Neuzeit, 16 (Stuttgart: Steiner, 1995), 22–25, 197–253.

²³ Kölni kohta vt kokkuvõtlikult: Wolgast, *Hochstift*, 91–99; Waldecki tegevuse kohta: *ibid.*, 100–110.

²⁴ Wolgast, *Hochstift*, 183–195.

1552. aastal. Usulise ühtsuse taastamise idee hüljati praktikas lõplikult 1555. aastal sõlmitud Augsburgi usurahu järel, millega ühtlasi keelati ka piiskopkondade sekulariseerimine. Seetõttu säilis piiskopi ilmalik võim (vähemalt formaalsena) ka enamikus protestantlikes piiskopkondades kuni Kolmekümneaastase sõja lõpuni, mil suurem osa neist ikkagi sekulariseeriti.²⁵

USULISED JA POLIITILISED OLUD LIIVIMAAL

1530. ja 1540. aastatel oli Liivimaa usuliselt intrigeerivas seisus. Nagu mainitud, oli reformatsioon läbi viidud vaid linnades, ehkki peapiiskop Wilhelm oli isiklikult usutunnistuselt tõenäoliselt luterlane²⁶ ning ka teise olulisima maaisanda, Liivimaa Ordu juht maameister Hermann von Brüggenei (võimul 1535–1549) ja enamik orduladvikust toetasid uut usku.²⁷ Ent markkrahvi ja ordumeistri läbisaamist iseloomustasid sellest hoolimata traditsioonilised vastuolud, mis olid peapiiskopi ja ordu vahel alguse saanud juba XIII sajandil ning kestsid peaaegu Liivimaa kokkuvarisemiseni.²⁸

²⁵ Nt säilis XVII sajandini protestantlike Bremeni ja Magdeburgi peapiiskopi ning Kammini, Verdeni ja Schwerini piiskopi ilmalik võim ning Lübecki evangeelne piiskop oli maaisand XIX sajandi alguseni. Osnabrücki piiskopkonnas seati 1648. aastal sisse bikonfessionaalne võimujaotus: vaheldumisi olid ametis katoliiklik piiskop ja protestantlik administraator. Vt: Wolgast, *Hochstift*, 255–345.

²⁶ Traditsioonilise arusaama, et markkrahv Wilhelm oli veendunud protestant juba 1530. aastal Liivimaale saabudes, on kahtluse alla seadnud Ulrich Müller, kes leiab, et markkrahvi isiklikud usulised vaated olid kuni 1540. aastate alguseni pigem katoliiklikud või vähemalt ei saanud neid nimetada üheselt luterlikeks (Müller, „Erzbischof Wilhelm“, *passim*). Siiski toimis markkrahv alates Liivimaale saabumisest suure osa Liivimaa protestantide jaoks nende usu peamise eestseisjana ning et enamik tema lähikondlastest pooldas uut usku, võiks arvata, et need seisukohad olid ka talle endale kõige hingelähedasemad. Samuti ei saa kahelda selles, et teised liivimaalased (ja eriti Liivimaa Ordu) pidasid teda luterluse soosijaks ning kartsid Liivimaa sekulariseerimist ja reformeerimist.

²⁷ Juhan Kreem, „Der Deutsche Orden in Livland unter Hermann von Brüggenei: Bemerkungen zu Regierungspraxis und Religionspolitik“ – *Die Ritterorden in Umbruchs- und Krisenzeiten*, 303–315; *ibid.*, „Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland“ – *The Military Orders and the Reformation*, 43–57.

²⁸ Selart *et al.*, *Eesti ajalugu. II*, 142–165; viimastest vaenustest lähemalt: Madis Maasing, „Saare-Lääne ja koadjuutorivaenus: keskaegse Liivimaa viimased kodusõjad“ – *Ajalooline Ajakiri*, 2 (132), 2010, 115–151.

Peapiiskopi ja ordu tavapärasest võitlust esivõimu pärast Liivimaal teravdas mitu otseselt peapiiskop Wilhelmit tulenevat probleemi. Brandenburg-Ansbachi markkrahvi poeg oli sünnipärane vürst ehk oluliselt võimsamate poliitiliste sidemetega tegelane kui Liivimaa enamasti alamaadli (piiskoppide puhul kohati ka linnakodanike) seast pärinevad maa-isandid. Wilhelmi toetasid Poola kuningad (tema onu ja 1548. aastast onupoeg), Brandenburgi kuurvürstidest lähisugulased ning eriti Preisimaa hertsogist vanem vend Albrecht (1490–1568, Preisimaa hertsog 1525–1568); viimane oli 1511–1525 olnud Saksa Ordu kõrgmeister ning seejärel orduvaldused Preisimaal sekulariseerinud, hakates Poola kuninga luterlikuks vasalliks.²⁹ Albrechtil oli Wilhelmi elus määrav roll: 1529. aastal sai temast Preisimaa hertsogi ja Riia peapiiskopi kokkuleppe kohaselt viimase koadjuutor.³⁰ Tõenäoliselt oli hertsogi Liivimaa-poliitika lõppesmärgiks Liivimaa muutmine Preisimaaga sarnanevaks ning Wilhelmi juhtud ilmalikuks ja luterlikuks vürstkonnaks.³¹

Wilhelmi võib tõesti vähemalt puhuti lugeda oma vanema venna käepikenduseks Liivimaal, ent tal olid ka ulatuslikud isiklikud ambitsioonid, mistõttu ta venna nõu alati ei järginud. See ilmnas eriti nn Saare-Lääne vaenuse (1532–1536) puhul, mille põhjustas Wilhelmi soov saada Saare-Lääne piiskopiks. Vaenuse kaotamine tõi kaasa markkrahvi võimubaasi kokkuvarisemise Liivimaal ja pingestas tema suhteid teiste Liivimaa jõudude, eriti orduga.³²

1539. aasta järel teravnesid vastuolud uue peapiiskopi ja ordu vahel

²⁹ Walther **Hubatsch**, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach, Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preußen 1490–1568*. Studien zur Geschichte Preussens, Bd. 8 (Heidelberg: Quelle & Meyer, 1960). Preisimaa reformatsioonist: Sven **Tode**, „Die Reformation in Preussen – Einheit und Vielfalt reformatorischer Bewegungen“ – *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, Neue Folge, 13 (2004), 201–265.

³⁰ Wilhelmi nooruspõlvest: Julius **Girgensohn**, „Markgraf Wilhelm von Brandenburg bis zu seiner Wahl zum Coadjutor des Erzbischofs von Riga“ – *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Bd. 14, 1890, 344–354; Wilhelmi Liivimaale saabumisega seonduvast: Paul **Karge**, „Die Berufung des Markgrafen Wilhelm zum Coadjutor des Rigaschen Erzbischofs. Ein Betrag zur Reformationsgeschichte“ – *Baltische Monatsschrift*, 48. Jg, Bd. 61 (1906), 117–156.

³¹ Albrechti Liivimaa-poliitikast: Hans **Quednau**, *Livland im politischen Willen Herzog Albrechts von Preussen: ein Beitrag zur Geschichte des Herzogtums Preussen und des preussisch-livländischen Verhältnisses 1525–1540*. Deutschland und der Osten: Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen, Bd. 12 (Leipzig: S. Hirzel, 1939).

³² Ülevaade vaenusest ja selle tagajärjedest: Quednau, *Livland*, 96–151; Maasing, „Saare-Lääne ja koadjuutorivaenus“, 119–129.

mitmel põhjusel veelgi. Neist olulisim oli konflikt Riia linna pärast. 1452. aastal olid peapiiskop ja ordu võimu linna üle omavahel Kirchholmi (Salaspilsi) lepinguga ära jaganud,³³ kuid 1525. aastal oli luterlik linn sattunud vastuoludesse rangelt paavstimeelse peapiiskopi Johannes Blankenfeldiga ja läinud ordu ainuvõimu alla, ning ehkki peapiiskop Thomas Schöning oli alates 1529. aastast püüdnud kaasvõimu linna üle taastada, suutis ordu 1535. aastal oma positsiooni võimupöörde abil Riias veelgi tugevdada.³⁴ 1542. aastal jõudsid peapiiskop ja linn siiski peaaegu lepituseni, kuid ordu sekkumine nurjas selle.³⁵

Lisaks Riia üle ainuvõimu säilitamisele püüdis ordu saavutada peapiiskop Wilhelmi vaimulikuks pühitsemist. See võimaldanuks nõuda talt astumist preestervennana Saksa Ordu ridadesse, sest 1451. aastal peapiiskopi ja ordu vahel sõlmitud leping sätestas, et nii Riia kapiitel kui ka peapiiskop peavad kuuluma ordusse.³⁶ Sellest hoolimata suutis Wilhelm oma ilmikustaatuse säilitada, kuigi ordu avaldas peapiiskopile survet ka teiste meetoditega. Nõnda hankis ordumeistri koadjuutor Johann von der Recke 1542. aastal Saksa kuningalt Ferdinand I-lt reskripti (seaduse jõuga vastuse palvekirjale), mis andis ordule järelevaateõiguse Liivimaa piiskoppide ja nende järglaste määramise üle, eriti Riias.³⁷ Samal ajal suurendas ordu oma mõjuvõimu teiste Liivimaa piiskopkondade üle: 1541. aastal tõsteti Saare-Lääne piiskopkonnas võimule ordu soosik, Kuramaa piiskop Johannes von Münchhausen³⁸ ning 1543. aastal sai Tartu piiskopiks ordukoadjuutor Johanni nõbu või vend Jodokus von der Recke.

³³ *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage*, Bd. 1, Lfg. 5 (Riga: Jonck & Poliewski, 1929) [edaspidi: AR 1], nr 552.

³⁴ Peapiiskop algatas linna vastu keisririigi kammerkohtus protsessi (*Repertorium der Akten des Reichskammergerichts: untrennbarer Bestand. 1, Prozessakten aus der Schweiz, Italien, den Niederlanden und dem Baltikum, sowie der freiwilligen Gerichtsbarkeit*. Hg. Otto Koser (Heppenheim: Ekkehard-Verlag, 1933), nr 471). Konfliktist: Paul Karge, „Die religiösen, politischen, wirtschaftlichen und sozialen Strömungen in Riga 1530–1535“ – *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*. 23 (1924–1926), 296–371.

³⁵ HA 3, nr 1184/1, 1191/2, 1194, 1200.

³⁶ AR 1, nr 537.

³⁷ HA 3, nr 1220/3. Ordu tegevuse ajendiks võisid olla Wilhelmi katsed leida tegusat koadjuutorit eeskätt oma sugulasvürstide seast, mis esialgu jäid edutuks (HA 3, nr 1111, 1118, 1123, 1149, 1150, 1167, 1202).

³⁸ Münchhauseni võimuletõusust: Madis Maasing, „Rahutu Saare-Lääne piiskopkond: piiskopid, aadelkond ja kapiitel 1520.–1540. aastatel“ – *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XV (2012), 22–42, siin 30–32.

Kuna Wilhelmi ambitsioonikas poliitika ning vastasseis ordu ja Riia kippusid peapiiskopkonda majanduslikult koormama,³⁹ tekkisid Wilhelmil vastuolud oma seisustega. 1544. aasta märtsis esitasid Riia toomkapiitel, peapiiskopkonna nõunikud ja rüütelkond Wilhelmile kaebuste nimekirja, kus nad nõudsid mh peapiiskopi alamate hingehoiu eest paremat hoolitsemist.⁴⁰ Kaebekirjas ei avaldu otseselt selle esitajate usulised vaated, kuid on ilmne, et kirikuasjades tunnetati vajadust vähemalt hingehoiukorraldust parendavate reformide järele. Niisiis oli peapiiskop 1540. aastate keskpaigas poliitiliselt ebakindlas olukorras ning vajas hädasti oma positsiooni tugevdamist.⁴¹

PEAPIISKOP WILHELMI REFORMATSIOONIKATSE

Küsimusele, millal Wilhelmil või tema lähikonnas tekkis kindel reformatsiooni elluviimise plaan, pole lihtne vastata. Enne 1540. aastaid ta selget kavatsust reformatsiooni elluviimiseks teadaolevalt ei esitanud. Küll oli tema lähikondlane, Riia linna sekretär, sündik ja välispoliitika suunaja Johann Lohmüller juba varem, 1525. aastal teinud Liivimaa Ordule ettepaneku allutada maa ordu ainuvõimule ning seada sisse uus, puhas usk.⁴² Pärast selle tagasilükkamist püüdis ta sama saavutada Preisimaale toetudes ja retoorikas Liivimaa katoliiklikele valitsejatele vastandudes.⁴³ Üldi-

³⁹ Klaus **Neitmann**, „Fürst und Räte vor der Herausforderung „guter Ökonomie und Haushaltung“. Aufbau und Unterhaltung der Hof- und Landesverwaltung des erzbischöflich rigischen Koadjutors Markgraf Wilhelm von Brandenburg 1529–1539“ – *Hofwirtschaft. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Residenzenforschung, Bd. 21. Hg. Gerhard Fouquet *et al.* (Ostfildern: Thorbecke, 2008), 77–122; *ibid.*, „Die Auswahl von Residenzorten. Methodische Bemerkungen zur spätmittelalterlichen geistlichen Residenzbildung“ – *Spätmittelalterliche Residenzbildung in geistlichen Territorien Mittel- und Nordostdeutschlands*, 41–90, siin 52–64.

⁴⁰ HA 3, nr 1233/6.

⁴¹ Pikemalt on Riia linna küsimust ja peapiiskopi teisi probleeme 1540. aastate esimesel poolel käsitlenud Müller („Erzbischof Wilhelm“, 266–308) ja Lange (*Zwischen Reformation*, 141–161).

⁴² HA 1, nr 5, lisa 2; Arbusow, *Einführung*, 422–428; Ulrich **Müller**, *Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“: Biographie, Interpretation und Edition* (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001), eriti 128–133.

⁴³ Tema kirjades hertsogile kujutati luterlikku leeri, eriti markkrahv Wilhelmi, tõe ja

selt ei jagunenud toonase Liivimaa poliitilised leerid konfessiooni järgi: luterlikud Tallinn ja Tartu ei pooldanud kunagi markkrahv Wilhelmi ning 1535. aastal langes ära ka Riia linna toetus,⁴⁴ samas kui vanausuline ordumeister Wolter von Plettenberg oli 1533. aastal vähemalt formaalselt Wilhelmi liitlane.⁴⁵ Ka markkrahv Wilhelm esitles end paavstile „hea katoliiklasena“⁴⁶ ning ehkki enamik tema lähikondlastest toetas uut usku, oli tal 1530. aastate alguses ka vanausulisi nõunikke.⁴⁷ Sellised poliitilised olud ei soosinud kuidagi Preisimaa eeskuju järgiva reformatsiooni läbiviimist ja Wilhelmi positsioonide nõrgenemine 1530. aastate teisel poolel ei lubanud tal ilmselt uueusulise kirikukorralduse elluviimisele mõeldagi.

Ent 1540. aastal, veidi pärast peapiiskopiks saamist, avaldas markkrahv arvamust, et just temal kui Liivimaa kõrgeimal vaimulikul tuleks Liivimaal olevad usulised puudused kõrvaldada.⁴⁸ Järgnevatel aastatel ta oma kavatsust siiski ellu ei viinud ning Riia linn, kelle üle ta oma kaasvõimu taastada püüdis, süüdistas peapiiskoppi koguni vana usu toetamises, mis halvendas Wilhelmi meelehärmiks tema suhteid protestantide juhtide Hesseni maakrahvi ja Saksi kuurvürstiga.⁴⁹ Otsustava tõuke kirikureformiks näib aga peapiiskopile olevat andnud ordumeistri 1545. aasta lõpus esitatud plaan rajada Viljandisse partikulaarkool, mida plaaniti ülal pidada kogu Liivimaa kulul. Peapiiskop pelgas, et ordu kavatseb sel viisil vaid teiste liivimaalaste arvelt oma varakambrit täita ning piiskoppe veelgi enam oma võimu alla suruda. Ühes otsusega ordu poliitikale selgelt vastu astuda teatas peapiiskop 1546. aasta jaanuari lõpus vennale saadetud kirjades, et tal on plaanis uut usku Liivimaal tõsiselt edendama

---

õiguse eest võitlejatena ning vastaseid vale ja Saatana teenritena (HA 1, nr 469 ja HA 2, nr 760).

⁴⁴ Karge, „Die religiösen, politischen, wirtschaftlichen und sozialen Strömungen“, 368–371.

⁴⁵ AR 3, nr 324; HA 1, nr 386. Ordu poolelt vaadatuna pidi liit ilmselt takistama Wilhelmi välistoetajatel Liivimaa asjadesse sekkumast (Quednau, *Livland*, 104–109).

⁴⁶ Näiteks väitis markkrahv 1540. aastal, et ei saa end vaimulikuks pühitseda lasta, sest Liivimaa on täis protestantlikke ketsereid (HA 2, nr 1040 ja 1065, lisa 1), ning ka seda, et luterlikud dogmaatikud on põhjustanud Riia linna äralangemise peapiiskopist (HA 3, nr 1082/3).

⁴⁷ HA 1, nr 248.

⁴⁸ HA 2, nr 1065; Karge, „Die Reformation“, 124.

⁴⁹ HA 3, nr 1320 ja 1320/3; Karge, „Die Reformation“, 125–127.

hakata.⁵⁰ Ilmselt samal ajal algatas Wilhelm ka reformatsioonikava koostamise, kuna palus venda, et too saadaks talle Kölni peapiiskopkonna kirikukorralduse.⁵¹ Et Wilhelmil ei olnud kasutada haritud teolooge, sai Riia reformikava koostajaks tema kantsler Christoph Sturtz, kes oli 1545. aastal naasnud kaheaastastelt õpingutelt Wittenbergis.⁵²

10. märtsiks oli Riia peapiiskopkonna uue kirikukorralduse visand valmis ning Wilhelm saatis selle vennale ja tema teoloogidele arvamiseks.⁵³ Enamik selle sisust pühendati uue õpetuse eristamisele varasemast: rõhutati, et inimene võib õndsaks saada vaid sisemise Jumalasse uskumise läbi, milleni ta jõuab pühakirja kaudu; sakramentide arv piirati kolmega (ristimine, armulaud mõlemal kujul ja pihtimine); nõuti missade rahvale arusaadavas keeles pidamist ning tõdeti, et pühakute kummardamine ei saa viia hingeõnnistuseni. Kavandi viimased punktid määratlesid kirikukorralduse praktilise poole: peapiiskopkonnas kavatseti ametisse seada kaks superintendenti ning kirikudistsipliini pidid tagama iga-aastased visitatsioonid. Samas rõhutati, et kõigile seisustele ja ühiskonnagruppidele pidid jääma senised õigused, ka toomkapiitlile ning kloostritele. Samuti võisid vaimulikud kanda samu ametirüüsid, kirikuisse pidi jääma senine sisustus ning muutumata pidi jääma ka enamik tseremooniast. Põhiline oli, et kõik pidid tunnistama kirikukorralduses esitatud luterlikku arusaama usuõpetusest.⁵⁴ Seega pidid uuendused toimuma ainult õpetuslikus pooles, samas kui enamik tseremoniaalsest ja organisatsioonilisest osast pidi jääma endiseks ning senised kiriklikud struktuurid (toomkapiitlid ja kloostrid) täielikult säilima.⁵⁵

Reformikava pealkirja ja seal ette nähtud konkreetsete muudatusettepanekute järgi oli see mõeldud vaid Riia peapiiskopkonnale, kuid

⁵⁰ HA 3, nr 1320 ja 1321; Karge, „Die Reformation“, 126; Müller „Erzbischof Wilhelm“, 286–288. Müller leiab ka, et just sel ajal (alates 1543, lõplikult ja selgelt 1546. aastaks) leidis aset Wilhelmi lõplik pöördumine uude usku („Erzbischof Wilhelm“, 288–293).

⁵¹ HA 3, nr 1321.

⁵² Karge, „Die Reformation“, 127–128.

⁵³ HA 3, nr 1329 ja 1329/2 (kavandi regist).

⁵⁴ Karge, „Die Reformation“, 133–161 (publitseeritud reformikava).

⁵⁵ Seni kõige põhjalikuma ülevaate reformatsioonikavandi sisust on teinud teoloog Otto **Pohrt**: *Reformationsgeschichte Livlands: ein Überblick*. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Jg. 46, H. 2 (nr 145) (Leipzig: Heinsius, 1928), 92–100. Selle sisu on käsitlenud ka Müller („Erzbischof Wilhelm“, 294–296) ja Kreem („Die Religionsfrage“, 191–192).

Wilhelmi plaanid olid kindlasti ulatuslikumad, sest kavaga paluti tutvuda ka teistel Liivimaa piiskoppidel⁵⁶ ning 1546. aasta suvel avaldas peapiiskop lootust, et reformatsiooni sisseviimine Riia aladel avab tee usu-uuenduseks kogu Liivimaal.⁵⁷ 1546. aasta kevadsuvel kohtus Wilhelm kahel korral teiste Liivimaa piiskoppidega⁵⁸ ning nood nõustusid toetama tema orduvastast poliitikat, kuna ordu mõjuvõimu kasv ähvardas ka teiste piiskopkondade vabadusi. Tänu sellele ei saavutatud 1546. aasta juulis toimunud maapäeval mitte ainult eelmainitud Recke reskripti tühistamine, vaid ka see, et ordu nõustus sellega, et Riia linn peab peapiiskopile andma kuulekusvande (viimane teostus 1547. aasta veebruaris); ehkki omapoolse järeleandmisena pidi Wilhelm nõustuma tingimusega, et edaspidi ei tohi keegi Liivimaal välismaist vürsti enda koadjuutoriks võtta ega oma seisust muuta.⁵⁹ Hoolimata järeleandmisest koadjuutoriküsimuses võib tulemust vähemalt lühemas perspektiivis lugeda piiskoppide ühisrindede võiduks ordu üle ning peapiiskop väljendas saavutatut üle selget rahulolu.⁶⁰

Samas keeldusid teised piiskopid reformatsioonikava heaks kiitmast⁶¹ ning 1546. aasta maapäeva lõppotsustes pole seda isegi mainitud. Wilhelmi reformatsiooniplaan see siiski veel ei lõpetanud ning 1546. aasta augustis avaldas ta lootust esitada reformikava järgmisel maapäeval Liivimaa seisustele kinnitamiseks.⁶² Ent 1547. aasta suvel keskendus ta reformatsioonikava läbiviimisele vaid Riia peapiiskopkonnas, kuid see takerdus sealgi – ilmselt nii toomkapiitli vastuseisu kui ka peapiiskopi haigestumise tõttu.⁶³

⁵⁶ Karge, „Die Reformation“, 134.

⁵⁷ HA 3, nr 1344.

⁵⁸ HA 3, nr 1329.

⁵⁹ HA 3, nr 1342. Wilhelmile anti Riia kuulekusele sundimiseks koguni õigus kasutada selleks vajadusel vägivalda (HA 3, nr 1344, 1344/1 ja 1344/2).

⁶⁰ HA 3, nr 1345. See, et tegemist oli nii peapiiskopile kui ordule vastuvõetava kompromissiga, näitab Riia linna naasmine ordu ja peapiiskopi topeltvõimu alla 1547. aasta veebruaris (HA 3, nr 1364). Volmari kokkulepet on ordule keskpäraseks peetud: Selart *et al.*, *Eesti ajalugu. II*, 164. Samas Lange peab seda lõppkokkuvõttes pigem peapiiskopile ebasoodsaks (*Zwischen Reformation*, 161–163).

⁶¹ HA 3, nr 1329.

⁶² HA 3, nr 1344 ja 1345.

⁶³ HA 3, nr 1386–1388 ja 1407. Toomhärade vastuseisu murdmiseks kirjutas hertsog Albrecht isiklikult toomkapiitlile kirja, kus manitses Wilhelmi usu-uuendamise plaane toetama (HA 3, nr 1395), kuid ilmselt ei mõjunud ka see. Peapiiskopkonna refor-

Seejärel tunduvad Wilhelmi reformatsioonikavatsused olevat hääbunud, tõenäoliselt mängis selle puhul peamist rolli ebasoodus poliitiline kontekst. Samal aastal said protestandid lüüa Schmalkaldeni sõjas, misjärel Liivimaal otsustati usuküsimustes madalat profiili hoida.⁶⁴ Aasta hiljem otsustasid peapiiskop ja ordu küll Augsburgi interimi ellurakendamisest loobuda, kuid seda tehti vaikumisi. Luterliku kirikukorralduse kehtestamine võinuks peapiiskopi ja keisri suhted täielikult rikkuda ning peapiiskop kartis koguni oma ametikohast ilmajäämist.⁶⁵ 1540. aastate lõpus toimus uueusulise peapiiskopi ja valdavalt vanausulise toomkapiitli poliitiline lähenemine, kui nad alustasid ühist võitlust reformatsiooni ajal võõrandatud kirikuvarade tagasisaamiseks Riias.⁶⁶ Pealegi otsustati 1554. aasta Liivimaa maapäeval vana ja uus usk võrdsustada,⁶⁷ mis kõrvaldas formaalsed takistused uue usu leviku teelt ning vähendas reformatsiooni ametliku jõustamise pakilisust. Ning 1550. aastate alguses muutus pärast 20-aastase vaheerahu lõppemist probleemiks ka Vene oht, mis tegi ülioluliseks välispoliitilise toe hankimise. Seetõttu otsustas Wilhelm endale Preisimaa, Poola ja Mecklenburgi valitsejate mahitusel võtta võrs-tisoost koadjuutori, mis kiskus ta uutesse vastuoludesse orduga ning tõi kaasa koadjuutorivaenusena tuntud konflikti (1556–1557).⁶⁸

---

meerimine ei kukkunud siiski täielikult läbi: samal suvel võtsid Lemsalu ja Koknese frantsisklaste-observantide konvendid pärast pikki läbirääkimisi vastu luterliku kirikukorra (HA 3, nr 1407/1).

⁶⁴ HA 3, nr 1415/1.

⁶⁵ Keiser oli Wilhelmi juba hoiatanud schmalkaldenlastega läbikäimise pärast, mispeale too kinnitas oma täielikku keisritruudust (HA 3, nr 1459/2; 1468/4; vt ka Juhan **Kreem**, „Liivimaa ja Augsburgi Interim 1548. Lisandusi teadmistele reformatsiooni levikust Baltikumil“ – *Tuna*, 4 (2011), 6–16, siin 14, ja Müller, „Erzbischof Wilhelm“, 305–306.

⁶⁶ 1550. aastate alguses vahendasid ühelt poolt linna ning teiselt poolt peapiiskopi ja kapiitli tüli Tartu piiskop, Saare-Lääne piiskop ning ordumeister, kes 1551. aastal otsustasid linnalt peapiiskopi ja kapiitli kasuks kahjutasu välja mõista (HA 3, nr 1514/1 ja 1542). Wilhelm pidas kahjutasu liiga väikeseks (HA 3, nr 1543 ja 1555; HA 4, nr 1795). Ulatuslikumalt on Riia küsimust 1546.–1551. aastani käsitlenud Müller („Erzbischof Wilhelm“, 308–322).

⁶⁷ *Monumenta Livoniae Antiquae*, Bd. 5, nr 183. Vt ka Müller, „Erzbischof Wilhelm“, 323–327.

⁶⁸ Konfliktist lähemalt: Stefan **Hartmann**, „Neue Quellen zur livländischen Koadjuutorfehde 1555/6“ – *Aus der Geschichte Alt-Livlands: Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*. Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 12. Hgg. Bernhart Jähnig, Klaus Militzer (Münster: Lit, 2004), 275–306; Lange, *Zwischen Reformation*, 188–240; Maasing, „Saare-Lääne ja koadjuutorivaenus“, 129–144.

Liivimaa sõja puhkemise järel 1558. aastal toimus Liivimaa maapäeval küll viimaks avalik arutelu reformatsiooni läbiviimise vajalikkuse teemal ning nii peapiiskop kui ka ordumeister leidsid, et sellega õnnestuks ehk lepitada maad tabanud „Jumala viha“,⁶⁹ kuid ägedate sõjaliste ja diplomaatiliste võitluste keskel ei jätkunud kellelgi usu-uuendamiseks enam aega. 1561. aastal esitas Wilhelm küll uue Riia peapiiskopkonna reformatsioonikava, mis sel korral oli selgelt suunatud Riia toomkapiitli vastu ning millele toomkapiitel vastas samuti luterliku reformiettepanekuga, ent ka need plaanid jäid ellu viimata.⁷⁰

MIKS PEAPIISKOPI REFORMATSIOONIPLAAN EI TEOSTUNUD?

Eelnevast paistab järelduvat, et soodsaim võimalus Liivi sõja eelsel Liivimaal reformatsioon ellu viia oli 1540. aastate keskpaiku. Ent miks see ikkagi ebaõnnestus? Ilmselt leiab sellele vastuse siis, kui õnnestub selgeks teha reformatsiooniplaani konkreetset eesmärgid. Paul Karge on väitnud, et Wilhelm plaanis sellega muuta vähemalt Riia peapiiskopkonna, kui mitte kogu Liivimaa ilmalikuks riigiks.⁷¹ Kirikureformi kiitsid tõepoolest heaks vaid Wilhelmi ilmalikud nõunikud, samas kui Riia toomkapiitel, teised Liivimaa piiskopid ja ordu seda ei teinud. Osaliselt võis see olla põhjustatud hirmust Liivimaa sekulariseerimise ees, kuid väga tugevalt võib kahelda selles, et Wilhelm sel ajal peapiiskopkonna likvideerimisele mõtles, rääkimata ülejäänud Liivimaast. Pigem olid nii reformatsiooniplaani algatamine kui ka selle takerdumine seotud plaanidega poliitilised jõujooned tagasihoidlikumalt ümber mängida või kartusega nende ees.

Riia toomhärrad olid Wilhelmi reformikava vastu ilmselt samadel põhjustel nagu nende ametivennad keisririigis, kartes senistest privilee-

⁶⁹ HA 5, nr 2182, 2188 ja 2196; *Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562*, Bd. 1. Hg. Friedrich Bienemann (Riga: Kymmell, 1865), nr 73 ja 75. Vt ka: Müller, „Erzbischof Wilhelm“, 331–335.

⁷⁰ Harald Lange, „Der Streit zwischen dem Erzbischof Wilhelm und dem Rigaschen Domkapitel wegen der erledigten Propstei 1561“ – *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, 21, Heft 1 (1911), 30–83; Lange, *Zwischen Reformation*, 493–502, 644–673.

⁷¹ Karge, „Die Reformation“, 130 ja 132–133.

gidest (eriti ilmalikust võimust või valdustest) ilmajäämist ning toetades enamasti veel vana usku.⁷² Liivimaa maaisandate puhul usulistel vaadetel tõenäoliselt erilist rolli polnud: enamik orduladvikust toetas uut usku⁷³ ning ehkki piiskopkondade puhul on asi ebaselgem, võib siiski eeldada, et piiskopid luterluse levikut vähemalt otseselt ei takistanud.⁷⁴ Arvatavasti oli reformikava tagasilükkamise olulisemaks põhjuseks see, et piiskopid ja nende seisused ei soovinud muutusi, mis võinuks nende toonast positsiooni kõigutada, nt pälvida paavsti ebasoosingu.⁷⁵ Pealegi polnud ordu huvitatud millegi heakskiitmisest, mis võinuks rivaalist peapiiskopi presitiži tõsta, ning Wilhelmi edukalt läbiviidud reformatsioon tugevdanuks Preisimaa-meelsete positsioone Liivimaal, mida ei soovinud ka teised piiskopid.⁷⁶

Teisalt tuleb küsida, miks Wilhelm üldse reformatsioonikava algatas. Kindlasti oli oluline tema siiras soov viia sisse „tõeliselt kristlik kirikukorraldus“, ent tal oli ka selge poliitiline eesmärk: kummutada Riia linna süüdistused, nagu toetaks ta uut usku ainult näiliselt.⁷⁷ Niisiis püüdis ta reformatsiooni siseseviimisega arvatavasti veenda nii keisririigi protestante kui ka Riia oma uueusulisuses ning selleski, et tal pole mingisuguseid, kasvõi taktikalisi, kavatsusi katoliikluse taastamiseks linnas. Samuti võib kahtlustada, et reformatsioonikava arutamisest loobumine 1546. aasta maapäeval oli osa peapiiskopi järeleandmisest, saavutamaks kokkulepet Riia küsimuses. Tema üleliivimaalise reformatsiooni jätkamise soovi sisal-

⁷² Riia toomhärрад oluaks nõus ainult Kölni peapiiskopi reformikatoliiklike kavadega 1530. aastate lõpust (HA 3, nr 1329; Karge, „Die Reformation“, 129–130) ning Wilhelm ja kantsler Sturtz pidasid neid olulisimateks reformatsiooni takistajateks peapiiskopkonnas (HA 3, nr 1321 ja 1388).

⁷³ Ordu oli ka Saksamaal konnaaalselt paindlik: katoliiklaste kõrval aktsepteeriti luterlastest ja kalvinistidest orduvendi, kui nood ordu ametlikke reegleid järgisid; Hollandis tegutseb siiani XVII sajandil iseseisvunud kalvinistlik Saksa Ordu Utrechti haru (Dieter J. Weiss, „Deutscher Orden“ – *Die Territorien des Reichs*, Teil 6, 224–248).

⁷⁴ Karge, „Die Reformation“, 125–126 ja 132. Samas toetas Kuramaa ja Saare-Lääne piiskop Johannes von Münchhausen vähemalt avalikkuse ees katoliku usku (Madis Maasing, „Saare-Lääne piiskop ja tema vaimulik isand. Põhijooni Johannes von Münchhauseni suhetest Riia peapiiskopi Wilhelmiiga (1541–1560)“ – *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XVI (2013), 55–87, eriti 60).

⁷⁵ Paavsti kinnitus jäi Liivimaa piiskoppidele oluliseks 1550. aastateni, mil tänu sellele suutis end ametis kindlustada Tartu piiskop Hermann Wesel (HA 4, nr 1597–1599).

⁷⁶ Vt ka: Maasing, „Saare-Lääne piiskop ja tema vaimulik isand“, eriti 74–75.

⁷⁷ HA 3, nr 1321.

davad kirjad 1546. aasta augustist näivad sellele küll vastu rääkivat, ent tuleb arvestada, et Riia andis talle kuulekusvande alles 1547. aasta veebruaris, misjärel ei teinud peapiiskop üleliivimaalise reformatsiooni elluviimisest enam juttu.

Seega tundub, et Riia reformatsioonikava eesmärgiks polnud mitte Liivimaa sekulariseerimine, vaid see taotles puhtalt usu-uuenduslike eesmärkide kõrval eeskätt peapiiskopi positsiooni tugevdamist ordu suhtes, ent see pidi toimuma seniste poliitiliste struktuuride raames. Wilhelmi reformatsiooniplaan saanuks kogu Liivimaal õnnestuda ainult kõigi maa-isandate ning eeskätt ordu toetuse korral, milleks võisid peapiiskopile lootust anda ordumeistri usulised veendumused ning ka edukalt alanud Kölni peapiiskopi reformatsioonikava elluviimine. Kuid tõenäoliselt leidis enamik Liivimaa isandaid ja seisusi, et plaani õnnestumine võinuks neile kaasa tuua liigseid poliitilisi komplikatsioone, mistõttu ei suutnud Wilhelm erinevalt oma vennast reformatsiooni läbi viia ning Preisimaa jäigi pikaks ajaks ainsaks vaimuliku vürstivõimuga alaks, kus nii reformatsioon kui ka sekulariseerimine läbi viidi. Liivimaa olukord näib ses osas pigem olevat võrreldav Saksamaa omaga: ka seal ei suutnud mitu isiklikelt vaadetelt uueusulist piiskoppi oma valdustes reformatsiooni jõustada ning pigem domineeris seisukoht, et usuasjade lõpliku otsustamisega tuleks oodata kuni üldise kontsiilini, mis ehk suudab usulise ühtsuse taastada.